

Neslihan ŞEN*

Batı Düşünce Tarihinde İntiharın Algısal İnşası

Özet

Bireyin tercihli ölümü olan intihar, arkaik dönemlerden günümüze uzun bir geçmişe sahiptir. İntihar, özellikle felsefe, sosyoloji ve psikoloji olmak üzere pek çok alanın konusu olmuştur. Antik Yunan'dan beri intihar, farklı düşünsel temellerde ve farklı toplumsal koşullarda farklı algılamalarla değerlendirilmiştir. Buradan yola çıkarak, bu çalışmada, "Kavramlar ve olgular, farklı toplumsal eğilimlerde farklı algılamalarla değerlendirilir." varsayımından hareketle, 'intihar'ı kavramsal ve olgusal boyutlarda bu varsayımın içine yerleştirmek, toplumların tarihsel değişimi içinde, intihar algılamasının toplumsal farklılaşmasını göstermek ve bu bağlamda, 'intihar'ı, farklı değerler dünyası içinde farklı algısal boyutlarda değerlendirmek amaçlanmaktadır.

Anahtar Terimler

İntihar, Değerler Dünyası, Algılama, Anlamlandırma, Yargılama, Kavramsallaştırma, Açıklama.

The Perceptual Construction of Suicide in the History of Western Thought

Abstract

Suicide, is preferential death of human, has a long history from archaic periods to now. Suicide has been subject of many discipline, particularly philosophy, sociology and psychology. Since Antique Greek, suicide has evaluated in different perceptions in the different intellectual bases and different social conditions. In accordance with, in this study, referring the hypothesis that "Concepts and phenomena are evaluated with different perceptions in different social tendencies", to locate of 'suicide' into the hypothesis in the conceptual and factual dimensions, to show social differentiation of suicide perception in the historic evolution of societies and in this context, to evaluate the 'suicide' with different perceptive dimensions in different values world are purposed.

Key Terms

Suicide, World of Values, Perception, Understanding, Judgement, Conceptualization, Explanation.

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü Doktora Öğrencisi.

Giriş

“İntiharın Algısal İnşası” başlıklı bu çalışma, “İntihar nedir?” sorusunu yanıtlamak için başlanabilecek bir çalışma değil. Burada yapılacak her hangi bir tanım, şu ana kadar edinilmiş bilgilerden ulaşılan bir genellemeyi ifade edecektir. Bu genelleme, içinde bulunulan bireysel ya da toplumsal koşullardan ayrı olarak bir nesnellik sunma hizmetinde bulunamayacaktır.

“İntihar nedir?” sorusunu yanıtlamıyoruz; çünkü bu, çalışmanın özüne ters düşecektir. Çalışma, zaten farklı toplumsal süreçlerde farklılaşan pek çok tanımı içeriyor. Ancak çalışmanın özü, verilen tanımlamalarla bir intihar karmaşası yaratmak değil. Çalışmanın amacı, “Kavramlar ve olgular, farklı toplumsal eğilimlerde farklı algılamalarla değerlendirilir.” varsayımından yola çıkarak, ‘intihar’ı kavramsal ve olgusal düzeyde bu varsayımın içine yerleştirmek, toplumların tarihsel değişimi içinde, intihar algılamasının toplumsal farklılaşmasını göstermek ve bu bağlamda, ‘intihar’ı, farklı değerler dünyası içinde farklı algısal boyutlarda değerlendirmektir.

İntihar, ancak, nedenleri ile birlikte sunulduğunda ve hatta hangi toplumsal koşullarda meydana geldiği belirtildiğinde bir anlam ifade eder. Çünkü, intiharı ne kişinin bireysel özelliklerinden ne de toplumsal belirlenimlerinden bağımsız olarak anlamaya çalışmak mümkündür. Bireyin ölüm düşüncesi ve intihara meylenmesi yaşadığı toplumun değerler dünyasının bir yansımasıdır. İntihara meyleden kişi, yaşama ölüm, topluma uyumla uyumsuzluk ve yaşama arzusuyla ölüm arzusu arasında ince bir çizgi üstündedir. İntihar, bireyin tek başına bir eylemi olmakla birlikte, intiharın anlamlandırılması bireyin yaşadığı toplumla ilişkilidir.

Her toplumsal yaşantı farklı bir gerçekliği, farklı bir toplumsal eğilimi ve farklı bir değerler dünyasını ifade eder. Değerler dünyası, yaşamın teorik düzlemi, bilgisel içeriğidir. Toplum, bu değerler dünyasına, kültürü, tarihi, sosyoekonomik düzeyi, siyaset anlayışı, din gibi özellikleriyle sahip olur. Bir toplumun değerler dünyası, kavramlar, olgular ve süreçleri değerlendirmede algısal farklılıklar yaratır. Bu algılama değeri, toplumsal bir eğilimi ifade eder.

Bu çalışmada, intiharın algısal inşasını kurarken, farklı toplumsal süreçlerde, bu süreçlerin karakteristik değerlendirme biçimlerinin (anlamlandırma, yargılama, kavramsallaştırma, açıklama) olduğu ve bu değerlendirme biçimlerinin intiharın algısal boyutlarını şekillendirdiği gösterilmeye çalışılacaktır.

1. Antik Felsefede İntiharın Algısal Boyutu: “Anlamlandırma”

Antik Felsefe denilince, Yunan felsefesi ve bu felsefenin izlerini taşıyan Hellenizm ve Roma felsefesini içeren bir çağ, toplumsal bir düşünme biçimi ve bir değerler dünyası akla gelir. Günümüzde bir kavramsallaştırma ve dönemselleştirme yoluyla kolaylıkla işlevselleştirdiğimiz ‘felsefe’, dilsel anlamını bu dönemde kazanır: ‘Philia’ ve ‘sophia’ kelimelerinden oluşan ‘philosophia’ (felsefe) bilgiyi, bilgeliği sevmek anlamına gelir. (Gökberk 2005: 12) Bu anlamda felsefe, doğruluğun, gerçekliğin, iyiliğin, faydalının ve mutluluğun arayışı içindedir. Evrendeki herşey bu arayışa dahildir ve herşey bütüncül olarak bir anlamaya tabi tutulur. Çıkarıcı ve aracısız bir şekilde herşeyi araştıran, kuşku duyan, sorgulayan ve eleştiren filozof, kendisinin de dahil olduğu bir anlamlandırma içindedir.

Yunan felsefesinde intihar¹, felsefi arayışta temel problemlerden biridir. Filozofların intihara yaklaşımı, basit bir neden-sonuç izleğine götüren, bireylerin intihar eylemi değildir sadece. İntihar, teorik bir düzlemde, yaşamak ile ölmek, ruhun ölümlülüğü ile ruhun ölümsüzlüğü, bireyin ahlaki sorumlulukları ve toplumsal yükümlülükleri ile özgürlük arasında filozofun felsefi duruşunu ifade eder.

Antik Yunan'da intihar konusu üzerine değişen farklı felsefe okulları farklı görüşler içindedir. Bu felsefe okullarının temsilcisi olarak beş büyük filozoftan söz edilebilir: Pitagoras, Platon, Aristoteles, Stoa ve Epiküros. Bu filozofların bir kısmı intiharı, erdemlilik örneği olarak görürken, diğerleri Tanrı'ya karşı yapılmış bir hakaret, bir kalkışma olarak kabul ederler. Fakat her iki düşünce de intiharın hoşgörülebilmesi için "*keder, yurtseverlik ve onursuz duruma düşmeme*" (Alvarez 2007: 65) gibi kabul edilebilir gerekçeler arar. Yaşam katlanılamaz hale geldiğinde intihar son seçenek olmalıdır.

Pitagoras, Platon ve Aristoteles intihara, tanrısal hediye ve sosyal sorumluluğun reddi olduğu düşüncesiyle karşı çıkarlar. Pitagoras, intihar üzerine düşüncelerini dini temeller üzerinden değerlendirir. Ruhun ölümsüz olduğu düşüncesini savunan Pitagoras, dünyevi yaşamın bir ceza ve bu sebeple bir görev yeri olduğu kanaatindedir. Ona göre, insan ruhu bedenine hapsolmuştur ve ilahi ölümsüzlüğe kavuşabilmek için bedeninde kaldığı sürece matematik ve felsefe çalışarak arınmak zorundadır. Eğer kişi intihar edecek olursa, tanrısal yetkeye karşı gelmiş olur. (İnceoğlu 1999: 18)

Felsefesinde hem Pitagorasçı hem de Sokratesçi öğelerden etkilenen Platon, intihar hususunda ikili bir tutum içindedir. Pitagorasçı bir düşünce içinde ruhun ölümsüzlüğünü savunan Platon için de ruh, bedene hapsolmuştur ve dünyevi yaşam bir görev yeridir. Hatta Platon, intiharın devlete karşı bir itaatsizlik olduğu gerekçesiyle intihar eden kişiye cenaze töreni düzenlenmesini yasaklar ve kişinin siteden uzak bir yere gömülmesi gerektiğini ifade eder. (2007: 369) Fakat Sokrates'in intiharının² ve ruhun ölümsüzlüğünün tartışıldığı Phadion'da, ölüm, ruhun tenden ayrılması olarak ve gerçek bilgiye ulaşmak adına arzu edilen bir düşüncedir. (2001)

İnsanın sosyal bir varlık olduğunu düşünen Aristoteles ise, intiharı, insanın kendisine ve devlete karşı bir adaletsizlik yarattığı gerekçesiyle yasaklar. Ona göre intihar, toplumsal bir sorumsuzluk örneği ve devlete karşı bir saldırıdır. (2005: 113)

Pitagoras, Platon ve Aristoteles tarafından intihara getirilen yasaklar, Antik Yunan'daki siyasi ve toplumsal değişmelerle birlikte yumuşamaya başlar. Ruhun ölümsüzlüğü, tanrısal bir hediye olduğu düşünülen yaşama verilen önem ve toplumsal sorumluluklar düşüncelerinin yerini daha bireyselci ve maddeci düşünceler karşılar. Bununla birlikte, filozofların yaşamak ve ölmek arasındaki anlam arayışında intihar algılayışı, bir özgürleşme biçimine dönüşür.

¹ İntihar, İngilizce'de 'self-killing' (kendini öldürmek) ifadesinden türeyen suicide (intihar) kelimesinin karşılığıdır. Hâlbuki Yunan felsefesinde intihardan bahsederken öldürmek yerine ölmek ifadesi kullanılır. İntiharın Eski Yunandaki karşılığı ötanazi, kendi eliyle ölmek, ölümü yakalamak ve gönüllü ölmek kelimeleridir. (İnceoğlu 1999: 27)

² Sokrates'in ölümünün intihar olup olmadığı hususu uzun zamanlar boyunca tartışılmıştır. Sokrates, ölüm arzusu içinde olsa da, ölümünü özgür bir şekilde seçmemiştir. Onun ölümü, bir cezanın infazıdır.

Hellenistik felsefeyi önceleyen Kynikler ve Kireneliler, biri çileci diğeri hazcı olmak üzere iki zıt felsefi düşünce ve yaşam tarzı içindedir. Ancak her iki düşünce de, bireyselleşme ve özgürleşmeye aşırı önem verir. Onlar için ölüm, yaşamak ve ölmek arasında bireyin özgür bir seçimidir. Tüm dünya zevklerinden arınarak yaşayan Kyniklere göre önemli olan tek şey erdemdir. Yaşamak için iyi bir neden yoksa intihar etmek en iyisidir. Kireneliler ise, hazcı bir yaşam uğruna ölümü tercih ederler. Onlar için iyi yaşam değerlidir. İyi yaşam dedikleri şey ise, acılardan ziyade hazların olduğu bir yaşamdır. Eğer hazlar yoksa yaşamı korumak bir aptallıktır. (Minois 2001: 44)

Hellenistik felsefeye bağlı olan Epiküros Okulu, Kirenelilerin hazcı tutumunu geliştirir. Epiküros için haz, aşırı isteklerin kölesi olmak değil, acılardan korunmuş bir şekilde mutlu olmaktır. Mutluluğun keşfini, duylara bırakır. Yaşam duyların hissettiğince vardır ve duylar yoksa da yaşam yoktur. Bu düşüncesinden hareketle, ölümden korkulmaması gerektiğini ifade eder; çünkü ona göre, ölüm gerçekleştiğinde duylar olmayacaktır. (2000: 64) Epiküros, ruhun ölümsüzlüğüne ve ölümün ise korkutucu bir durum olduğuna inanmamakla birlikte intihara karşıdır. İlk önce yaşamayı ve mutluluk arayışını ortaya koyan Epiküros, bu arayışın sonunda elde edilen bir haz yoksa o zaman yaşamının anlamsız ve intiharın anlamlı olacağını ifade eder.

Hellenistik çağın en önemli felsefi öğretisi olan Stoacılığın bireyselliği ön plana çıkaran felsefeleri, yaşadıkları dönemin koşullarıyla açıklanabilir. Eski şehir devletlerinin yıkılması ve Büyük İskender tarafından bir imparatorluğun kurulması, toplumda bir takım değişikliklere sebep olmuştur. Küçük şehir devletlerinin yerini büyük bir imparatorluğun alması, farklı gelenekler ve kökenlerin tek bir yönetim altında toplanması anlamına gelir ve farklılıklar içinde yalnız bırakılmış insana yeni bir düşünme biçimi gereklidir ki, bu Stoacılığın bireye bilinç ve özgürlük aşıladığı felsefesi olmuştur. Antik Yunan'ın toplum felsefesi anlayışı yerini Stoacılığın doğa felsefesine bırakmıştır. Bundan sonra, birey kendini dışsal koşullara göre değil içsel belirleyicilerine göre koşullandırır. Bireysellik bilinci ile ölüm konusu daha tartışılır hale gelir. Bundan önce metafizikle açıklanan ölüm, akıl yoluyla bir anlamaya tabi tutulur. (Inceoğlu 1999: 23, 26) Doğanın yasalarını erdem olarak kabul eden Stoacılar için, yaşam kadar ölüm de doğaldır. İkisi arasında herhangi bir fark yoktur. İntihara meyleden birey, ne Tanrı'ya ne de topluma karşı sorumludur. Yaşamak kadar doğal olan ölmeyi tercih eden birey, kendi kaderinin efendisidir.

Yunan felsefesinin izlerini taşıyan ve özellikle Stoacılıkla beslenen Roma felsefesinde ise intihar, hoşgörülebilir olmak bir yana özendirilen bir eylem haline gelir. Romalılarda, intihara dinsel ve ahlaki anlamda hiçbir yasak getirilmediği gibi, hukuk da bazı istisnalar³ dışında açık bir şekilde intihara izin verir: "*Jüstinyen içtihatında eğer bir yurttaş, "hastalık, acı veya buna benzer nedenlerle" ya da "hayattan bıkmama... delilik veya onursuz bir duruma düşme korkusu" yüzünden intihar etmişse cezalandırılmaz.*" (Alvarez 2007: 70)

Romalı bir devlet adamı ve filozof olan Cicero, ölümün korkulmaması ve kaçılmaması gereken bir durum olduğunu gösterir. Her insan bir gün öleceği için ve her

³ Kölelerin ve askerlerin intiharları bu kapsamın dışında tutuluyordu. Çünkü köleler, sahipleri için önemli bir yatırım ve askerler ise devletin malıydı. Eğer bu kişiler intihar edecek olursa mallarına el konulurdu. Kısacası, Roma yasasında, dinsel ve ahlaki anlamda suç teşkil etmeyen intihar, ekonomik anlamda cezalara neden olmaktaydı. (Alvarez 2007: 70)

ölüm için bir varolma hali gerektiğinden, ölümün bir yoksunluk olmadığını ifade eder. (2004) İntihar ise, Cicero'ya göre ne iyi ne de kötüdür, ikisi arasında bir yerdedir. Yine Romalı düşünür, siyasetçi ve devlet adamı olan Seneca ise, intihar üzerine keskin öğütlerde bulunur: *“Hoşuna mı gidiyor yaşamak? Yaşa! yok, gitmiyorsa, geldiğin yere gitmek elinde senin! 16. Baş ağrını dindirmek için çok kez kan aldırın, bedenini hafifletmek için de, bir damarını açtırırsın. Burada koskoca bir yarayla bağrını delik deşik etmek gerekli değil ki! Bir neşterle o büyük özgürlüğe giden yol açılır, bir küçücük delikle sükûnete ulaşılır.”* (1992: 163) Ancak, Seneca'nın bu keskin ifadeleri tek başına gösterilecek olsa, onun intiharın kadim bir savunucusu olduğu düşünülebilir. Halbuki Seneca için bilgece ve iyi bir yaşam önemlidir. Ölüm, ancak bu yaşam çekilmez olduğunda, acılar içinde kıvranıp da aklın işlemez olduğu durumlarda gereklidir. Onun için ölümü gerektiren fiziksel acılar değil, ruhun ve aklın işlerliğini kaybetmiş olma-sıdır. Seneca'nın felsefesinde intihar düşüncesi bir son seçenek olarak anlaşılmaktadır.

2. Ortaçağ'ın Dinsel Düşüncesinde İntiharın Algısal Boyutu: “Yargılama”

Ortaçağ felsefesi, Hristiyanlığın doğuşu ile birlikte ortaya çıkan ve kilisenin güçlenmesiyle temellerini oluşturan dini bir dünya görüşünü ifade eder. Ortaçağ felsefesi, Yunan felsefesinin felsefeye affettiği anlamlardan çok daha farklı bir anlamda; sorguyu ve kuşkuyu ortadan kaldıran ve fakat Tanrısal buyruğun yerine getirilmesi anlamında skolâstiktir. Tüm felsefi düşünceyi kendinde toplayan ve tek-tanrı bir din olan Hristiyanlık, evrensel bir niteliğe sahiptir. Ortaçağ felsefesinde her türlü konu, tanrısal yetke, dini hükümler ve kilisenin kuralları çerçevesinde değerlendirilir. Bu çerçevenin dışına taşmak, bir yargılama ile karşılaşmak anlamına gelir ve her türlü konu, eylem, davranış ya da süreç dini sınırlar içine çekilmeye çalışılır. İlk Hristiyanlıkta inanç, Tanrı ve birey arasında doğrudan bir ilişkiyi ifade ederken, kilisenin güçlenmesiyle kilise, Tanrı ve birey arasında güçlü bir aracı rolü üstlenir.

Roma felsefesinin izlerini taşıyan ilk Hristiyanlık, insanın bedeninden bir kurtuluşu olarak intihara hoşgörüyü bakar ve intiharı teşvik eder. Ayrıca Hristiyanlığın yayılması sürecinde, savaşlarda şehit olmak da kutsanır olmuştur. İntihar, bir günahkar olarak doğan insan bedeninin kurtuluşu olmuş ve öte dünya anlayışı ile birlikte ruhsal olana kavuşma olarak nitelenmiştir. Ancak, IV. yüzyılda kilise kendini kabul ettirerek, Tanrı ve birey, yaşam ve öte-dünya arasında bir aracı rolü üstlenir. Bireyin günahkar bedeninden kurtulması için artık şehit olması gerekmez. Çünkü Kilise, Eski ve Yeni Ahit'ten bazı çıkarsamalarla başka türlü arınma yolları gösterir. Bu arınma yollarından biri de günah çıkarmadır.

Kilisenin güçlenmesiyle birlikte, yaşamak ya da ölmek bir seçim olmaktan çıkar. Söz konusu olan, dini kurallara göre yaşamak ve gereğine göre ölmektir. İntihar, artık sadece Tanrısal istence karşı gelmek değil, aynı zamanda kilisenin görevlerini gasp etmektir. Bu sebeple intihar edenler bir yargılamaya tabi tutulur.

Ortaçağ'da intihar, bir günah olduğu yargısıyla yasaklanır. Bu tür bir algılama birden ortaya çıkmış gibi görünür. Çünkü ne Eski Ahit'te ne de Yeni Ahit'te intiharla ilgili herhangi bir yasaktan söz edilmemektedir. Skolastik felsefenin ve kilise doktrininin

temellerini kuran St. Augustinus altıncı emrin⁴ yorumuyla ‘Sen öldürmeyeceksin’ der. Altıncı emre karşı gelerek kendini öldürmek, Tanrı’ya karşı gelmektir. St. Augustinus’a göre, “Sen öldürmeyeceksin” emri sadece komşunu öldürmeyeceksin anlamına gelmez. Bunu başka bir emirle “Komşularını sev” emriyle açıklar. Ona göre, komşularını sevmek kendini sevmekten geçer. Dolayısıyla kendi ölümüne karar veren kişi kendini sevmeyen insandır. (Alvarez 2007: 58)

İntiharın günah olarak algılanışında St. Augustinus’un düşünceleri temeldir ve intiharın yasaklanmasını öngörmesine cinnet boyutunda toplu intiharlarda bulunan Donatistler⁵ sebep olmuştur. St. Augustinus’un düşünceleriyle birlikte kilisenin intihara karşı tutumu değişmiş ve Donatistlerin hareketine bir nokta koyma gereksinimiyle intihara yasak getirilmiştir: “İ.S 533’te Orleans Konsülü kendini öldürenleri suçlu sayarken cenaze töreninin yapılmasını da yasakladı. Bu kararı alırken yalnızca, intiharın mallarına el koymak için Devletin yetkilerini sağlama alan Roma yasasını izlemiyorlardı. Bunun yerine intiharı hem kendi içinde bir suç, hem de diğerlerinden daha ağır bir suç olarak değerlendiriyorlardı çünkü o sırada adi suçlular Hristiyan dinine uygun bir törenle gömülüyorlardı. 562’de Braga konsülünde toplumsal konumu, gerekçesi veya yöntemine bakılmaksızın intihar eden herkesin cenaze töreni yasaklandı. Son adım da intihara girişenlerin bile aforoz edilmesine karar veren Toledo Konsülü tarafından 693’te atıldı.” (a.e.: 76, 77)

İntihar, Aquinalı Thomas zamanında ise, intihar eden insanın kendisine, topluma ve Tanrı’ya karşı bir suç işlediği gerekçesiyle yargılanır. Thomas, intiharı suç olarak ifade ederken, bazı açıklamalar getirir: Birinci argümanı, intiharın doğal eğilime aykırı olmasıdır. Doğal olan, herkesin varlığını sevmesi ve onu korumasıdır. Ayrıca, intihar, bireyin kendisine beslemek durumunda olduğu merhamet duygusuna da aykırıdır. İkinci argümanı, intiharın topluluğa karşı bir suç olmasıdır. İntihar, bireyin bir parçası olduğu topluluk için bir yara oluşturmaktadır. Üçüncü argümanı ise, intiharın, Tanrı’nın yaşatma ve öldürme gücüne karşı bir isyan olmasıdır. Dolayısıyla, kendi canını alan birey, kendisi, komşusu ve Tanrı karşısında bir günahkardır. (Cavan 1965: 20)

Aquinalı Thomas’ın intiharı suç olarak algılayışı ile birlikte, intihara getirilen cezalandırma da ağırlaşmıştır. İntihar eden kişiye cenaze töreni uygulamamak bir yana, bedenine çeşitli uygulamalarda bulunulmuş ve mallarına el konmuştur: “İntihara karşı ilk önleyici silah cenazede Hristiyan merasimi uygulanmamasıydı. Bazen ceset, sokaklarda ayaklarından sürüklenir, yüzü aşağı doğru getirilir ve asılırdı. Bazen kalbi çıkarılır ve oraya bırakılırdı. Ceset evin kapısından değil de başka özel bir bölmeden çıkarılırdı. Kötü niyetli bir hayaletin evin içine girmesinden korkularak ceset pencereden sürüklenilebilirdi. Ölünün oç almasından duyulan korku, bir insanın vahşet içinde ölümünden duyulan korkudan daha büyüktü. Bir hayaletin, geride bıraktığı yaşamdaki kaygı ve umutsuzluk durumu yüzünden kötü niyetli olacağı düşünülürdü. Bazı yerlerde, intihar eden, yaşamını sonlandırdığı yerde defnedilirdi. Sıklıkla beden,

⁴ Eski Ahit’te geçen on emirden biri.

⁵ Donatistler, Katolik geleneğin pek çok kolu tarafından kabul olunmuş inançlara aykırı bir düşünüş olarak kabul edilen bir inancın izleyicileridir. Donatistler ve erken kilise arasındaki temel anlaşmazlık özellikle günah çıkarma ayini ve diğer ayinlerin etkisiyle ilgilidir. Donatistlere göre kilise, günahları affedici rolü üstlenemezdi. Bu sebeple, sonsuz mutluluk için kendilerini öldürmeye devam etmişlerdir.

idamın gerçekleştiği yerde gömülmeden kuşların avlarına bırakılırdı.” (Dublin 1963: 120, 121)

3. Rönesans ve Sonrası Aklın Hükümranlığında İntiharın Algısal Boyutu: “Kavramsallaştırma”

Ortaçağ felsefesine hakim olan yaklaşık bin yıllık bir tarihsel sürecin ardından Batı toplumlarında gerçekleşen siyasi, toplumsal ve kültürel değişimler, dinin sorgulanmaya başladığı bir dönemi getirmiştir. Ortaçağ ve modern zamanlar arasında bir geçit dönemi olan bu zaman dilimi Rönesans olarak adlandırılır. Yeniden doğuş anlamına gelen Rönesans, antik çağdaki metinlerin yeniden incelenmesi demektir. Antik Çağ’ın yeniden doğması, bilim ve felsefenin yeniden hareketlenmesi anlamına gelir. Çünkü bin yıllık Ortaçağ tarihinde, bilim, felsefe, sanat, eğitim ve hatta siyasi yönetim Kilisenin tekeli altında ve Hristiyanlığın skolastik karakteriyle bireye aktarılmıştır. Ortaçağ’da tartışma, eleştiri ya da kuşku yoktur. Herşey Tanrı’nın lütfunda bireye verilmiştir. Bu doğrultuda, bilginin temel kaynağı Kutsal Kitap olmuştur. Ortaçağın sonlarında gerçekleşen siyasi ve toplumsal değişimler sonucu kilisenin bölünmesi, onun gücü kapsamında olan her türlü olguyu, konuyu ve yönelimi de sarsmıştır. İnsanların sahip oldukları inancın ve değerlerin sarsılması, sahip oldukları pek çok bilginin de sarsılması demektir. Ve kuşku, bireylerin akıllarına bir kez düştüğünde herşey yeni baştan değerlendirilecektir. Tüm kavramların yeniden değerlendirildiği bu dönem Rönesans dönemi olmuştur.

Rönesans, yeni bir felsefe anlayışı, yeni bir bilim, yeni keşifler, yeni bir din, yeni bir siyasi yönelim ve herşeyden önce yeni bir insan anlamına gelir. Bu insan, düşünen, anlayan ve kavramları yeniden değerlendiren bir insandır. Ortaçağ’ın inancıyla sınırlı bağılıklarından kopmuş Rönesans insanı, aklıyla, doğaya ve yaşama hükmetmek ister. Artık yaşama hakim olan inanç değil; akıl, tartışılan felsefe ve gelişen bir bilim anlayışıdır. Ortaya çıkan sonuç, tek bir doğrunun değil, doğruların olacağıdır. Bu düşünceyle birlikte Rönesans döneminde, pek çok durum, olgu ve eylem antikitenin ışığında yeniden değerlendirmeye girer. Değerlendirilen durumlar bir kavramsal form içinde anlamaya tabi tutulur. İntihar ise artık, savunulacak, reddedilecek ya da yargılanacak bir eylem değildir. İntihar, anlaşılması gereken bir kavramsal formdur.

Rönesans döneminde intiharın kavramsallaştırılması, Ortaçağ’ın yargılayıcı tutumunun sorguya çekilmesi ve Antikçağ’ın anlam arayışının yeniden gündeme gelmesi bağlamında geçmişin bir değerlendirmesidir. Ancak tinsel ya da dinsel düşünceden çok daha farklı olarak bu değerlendirmenin aracı ‘akıl’dır.

Rönesans döneminde intihar üzerine ilk çıkışı yapan John Donne olmuştur. Kilisenin devam eden yasağına rağmen cesur bir tavırla intihara getirilen yasakların anlamsız olduğunu savunan Donne’ye göre intihar, nedenleri çeşitlilik gösterebilen kişisel bir tercihtir. (Özen 1997: 22) 1608’de yazdığı Biathanatos’un bir alt başlığı ‘Kendi kendinin katlinin doğallıkla bir günah olmadığına ve asla başka türlü olamayacağına dair’dır. Kitapta, intiharın doğanın, aklın ve Tanrı’nın yasalarına aykırı bir durum olmadığına kanıtlamalarını sunar. (1930)

İntihara getirilen yasaklar, özellikle Aydınlanma ile birlikte sorgulanmaya başlanır. Aydınlanma Çağ’ında filozoflar, intiharın savunusundan ziyade intiharın akılcı

bir tartışması içindedir. İntiharın kabul edilebilir bir olgu olduğu hususunda filozoflar birbirinden ayrılmakta; fakat intihara getirilen yasakların anlamsızlığı üzerinde fikir birliği etmişçesine düşüncelerini ortaya koymaktadır.

David Hume, “İntihar Üzerine” başlıklı denemesinde intiharın bir suç olarak algılanışındaki yanlışları düzeltme yolunda, Aquinalı Thomas’ın intiharı yasaklayan argümanlarını yeniden gözden geçirir. Hume, öncelikle intiharın teolojik bir bakış açısından ziyade doğal hukukla değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Bu maksatla intiharın suç olmadığına dair ilk girişimi, intiharın Tanrı’ya karşı bir itaatsizlik olmadığını göstermek olmuştur. Hume’a göre, Tanrı, canlı ve cansız hayatın kurallarını belirleyerek ve insanları fiziksel ve zihinsel güçlerle donatarak onlara yaşamlarını yönetmek üzere tasarruf hakkı vermiştir. Hume, intiharın topluma karşı da bir suç teşkil etmediğini ifade eder. Çünkü toplum ve birey arasındaki ilişki karşılıklı bir alışverişten doğar. Birey toplumdan çıkar elde edebilmek için, topluma karşı sorumluluğunu yerine getirir. Eğer birey kendini öldürürse bu karşılıklı ilişki de sonlanacak ve herhangi bir yükümlülüğü kalmayacaktır. Denemenin son sayfalarında intiharın insanın kendisine karşı da bir suç olmadığı ifade edilir. Eğer intihar kararı gönüllü bir şekilde alınmışsa, bu sadece Tanrı’nın bahsettiği bir gücü kullanmaktır. Hume’a göre, sağlıklı ve şanslı yerinde hiç kimse intiharı tercih etmez; ancak, çare olunmaz bir umutsuzluk varsa, bu yaşamı yük haline getirmek anlamsızdır. (1992)

Bir Aydınlanma düşünürü olan Immanuel Kant ise intihar konusunda farklı bir kavramsallaştırma içindedir. Kant geliştirdiği ahlak felsefesinde bireysel özerkliğe vurgu yaparak, intihar eyleminin bu özerklikten ve özgürlükten bir kaçış olacağını ifade eder. Hume gibi, intiharın teolojik yasaklamalarını reddeden Kant, Platon’un yaşamın Tanrı’dan bir hediye olduğu argümanını kabul etmez. Onun için intihar kabul edilemezdir, çünkü ahlaksal değildir. Yaşamın üstün gücü, ahlaksallıktır. Ahlaksallık, bireyin üstüne düşen ödevi bir amaç olarak yerine getirmesidir. (2002)

Diğer pek çok aydınlanma düşünürü de, intiharın bir hak olup olmadığı konusunda birbirinden farklılaşarak,⁶ fakat intihara getirilen cezaların anlamsızlığı üzerine fikir birliği etmişçesine tartışarak düşüncelerini ortaya koymuştur.

4. Modern Bilimsel Yaklaşımlarda İntiharın Algısal Boyutu: “Açıklama”

Rönesans döneminde, Galileo ve Kopernik’in katkılarıyla gerçekleşen bilimsel gelişmeler ve sonrasında Aydınlanma düşünürlerinin her türlü olguyu ve kavramı akla dayalı sorgulamaları, 18. yüzyılın sonlarına gelirken yeni bir bilgi elde etme yoluna ışık tutmuştur. Bu yol, bilimdir. Bu zamana değin, bilgiyi elde etme yolu olarak kullanılagelen din, metafiziksel düşünce, sezgiler, kurgular ya da deneyimler rafa kaldırılmış; aklın hükümlerinde, bilginin elde edilebileceği ve nesnel bir gerçekliğe ulaşılacağı düşüncesine sahip olunmuştur. Bilimsel anlayışa göre elde edilebilecek bilgi, olgusal yani gözlenebilir bilgidir. Bu anlayışa göre, gerçek bilgi ancak bilimsel bir

⁶ Jean Le Rond d’Alembert ve Denis Diderot intiharı farklı argümanlarla haksız bularak, Paul Henri Thiry Baron D’Holbach, Charles de Montesquieu ve Jean-Jacques Rousseau ise, intihardan yana bir tavırla yasakları sorgular. (Volant 2005)

metotla elde edilebilir. Bilim, kullandığı tümevarım ve tündengelim yöntemleriyle, olguların nedensel bir açıklamasını yapma ve temel yasalara ulaşma gayesinde dir.

Bilimsel perspektifle birlikte intihar, yorumlanmaktan ziyade açıklanmaya başlanır. İntihar eylemi, intihar teşebbüsü ve intihar düşüncesinden ayıklanır ve intiharın sınıflandırılmaları yapılır. Artık intiharın farklı anlam dünyaları, bu sınıflamadaki yerini alarak bir açıklama halini alır. Ancak intihar, ahlaki anlamda bir kopuş içine girer. Çünkü intiharın teorik dille ifade edilişi zayıflar ve intihar, bireysel ve toplumsal verilerin biraraya getirildiği istatistiksel bir çalışma düzeneğinin parçası haline gelir. Bilimsel yönelimli bu çalışmalarda, bireysel ve toplumsal anlamlarda bir problem olarak belirlenen intiharın nedenlerini araştırmak, karşılaştırmak, bilmek, önlemek ve hatta tedavi etmek gereklidir. Bu çalışmaların temel gayesi, intiharı anlamak değil fakat, bireyi ya da toplumu anlamaktır. Bu bağlamda, psikoloji, intiharı bireyin normal dışı davranışı olarak bir hastalık durumu, sosyoloji ise, toplumun içinde bulunduğu durumun yarattığı bir anomi olarak niteler.

Psikolojik yaklaşım, intihar üzerine getirdiği açıklamaları ‘intiharın bireysel belirleyicileri nedir?’ sorusuyla başlatır. İntihar bir seçimse eğer, aynı koşullarda bulunan iki kişiden biri niçin intiharı seçmektedir? Bireyleri birbirinden farklılaştıran özellikler nelerdir? Bu sorular ışığında, intiharı bireyin problemi olarak ele alan psikolojik yaklaşım, intiharın nedenlerini bireyin kişilik yapısında aramıştır.

Psikolojik yaklaşımda intihar üzerine açıklamalar getiren ilk düşünür psikanalist ekolün temsilcisi olan Sigmund Freud’dur. Freud, zihnin ‘id, ego ve süperego’ olmak üzere üç düzeyden oluştuğunu ve bunların uyum içinde çalışmadığı durumlarda kişinin intihara meyledebileceği düşüncesini savunur. Bireyde, yaşam içgüdüleri gibi ölüm içgüdülerinin de bulunduğunu söyleyen Freud, intiharı, zihinde oluşan dengesizlik sonucu ölüm içgüdülerinin yaşam içgüdüleri üzerindeki zaferi olarak niteler. Freud’un psikososyal düzeyde açıklaması ise, kişinin kendisini özdeşleştirdiği, sevilen bir nesnenin kaybıyla intiharın gerçekleşeceğidir. Kişi, kaybettiği nesneye karşı hem sevgi hem de düşmanlık besler. Sevilen nesnenin kaybı, bu özdeşleşme⁷ yüzünden aynı zamanda kendinin kaybıdır. Dolayısıyla, yitirilen nesneye karşı duyulan nefret duygusu da kişinin kendisine yöneltilir. Freud, “Yas ve Melankoli”de, kişide saklı olan sadistik düşüncenin çöküntü hallerinde ortaya çıktığını ve süperegonun, egoyu tek başına bırakmasıyla, kişinin bu düşünceleri kendisine yönelttiğini ifade eder. Sevilen nesnenin kaybedilmesinin ardından onun yerini alacak yeni bir nesne edinilmezse kişi gerçeklikten uzaklaşır. Kişi, kendine karşı yas tutamadığından, kaybettiği nesneye karşı intikamını ve saldırganlık duygusunu intihar ederek sonuçlandırır. (Arkun 1978: 139)

Zihni tüm öğeleriyle birlikte hareket eden bir bütün olarak gören Jung, kişisel bilinçaltında, komplekslerden oluşan daha ufak kişiliklerin sonucu olarak, bu mekanizmanın zaman içinde değişebileceğini, parçalanabileceğini ve bunların kişiyi intihara sürükleyebileceğini ifade eder. Bu durum, içedönüklüğün dışadönüklük üzerine ağır basması sonucu içsel bir uyumsuzluktan kaynaklanır. (Douglas 1967: 369) Adler’e göre ise, intihara eğilimli kişi, üstesinden gelemeyeceği bir aşağılık duygusu içindedir. Kişi, bu aşağılık hissinden kurtulmak ve kendini mükemmeliğe taşımak hususunda zayıf

⁷ Özdeşleşme, başkalarıyla duygusal ve libidinal bağlar geliştirildiğinde, kişinin onların davranışlarını kendi davranışları gibi benimsemesi anlamına gelir. Kişinin özdeşleştiği onun için sevgi objesi haline gelir. (Rushing 1968: 108)

hisseder. Toplumla olan bağlarını kesen birey, kendisine bir hedef seçmek ve toplumda kendine bir yol çizmek için kullanacağı saldırganlık güdüsünü kendisine yöneltir. Böylelikle, üstünlük hissi, küçük düşme, tabiyet, kendine eziyet ve mazoşizm duyguları altında ezilir. Fakat kişi, kendine zarar verirken aslında kendini yaraladığını düşündüğü kişiye de zarar verme isteğindedir. (Volant 2005: 23) Freud izleyicisi bir analist olan Karl Menninger, psikanalitik olarak intiharın, sevgi ya da nefretle oluşan 'öldürme arzusu', depresyon, melankoli ve umutsuzlukla oluşan 'ölme arzusu' ve suç ya da utançla oluşan 'öldürülme arzusu' olmak üzere üç öğeden oluştuğunu ifade eder. Kişi, kızgınlık ve öfke duygularıyla 'öldürme isteği', bu duyguları kendisine yönelttiğinden 'ölme isteği' ve kendisine yönlendirilen bu duygular sonucu 'öldürülme isteği' duymaktadır. (Eskin 2003: 119) İntihara psikolojik açıklamalar getiren bir diğer düşünür ise Achille-Delmas'tır. Delmas'a göre intihar, yaşam ve ölüm arasında yapılan bir seçimdir. İnsandaki ölüm isteği ve iradesinden, gerçek intihar ve sözde intihar arasında bir ayrım yapar. Sözde intihar, bunamadan ötürü, kaza ile, ahlak baskısı ve fedakarlıkla yapılan, ölüme dair gerçek bir istek ya da iradenin ortaya konmadığı durumlardır. Bu tür durumlarda, asıl hedef ölmek değil, sosyal bir ideale uymak, şerefini kurtarmak ya da daha az acı çekmek gibi daha üstün hedeflerdir. Delmas, intiharın, her tür ahlak baskısı dışında ortaya konulan bir ölüm iradesiyse, bir problem olarak algılanabileceğini ifade eder. (Arkun 1978: 27)

Sosyolojik anlamda intihara getirilen en temel açıklama, Emile Durkheim tarafından yapılmıştır. 1897 yılında yayımladığı "İntihar" çalışmasında, Durkheim'in temel problemi intiharı anlamaya çalışmak değildir. İntihar, 19. yüzyılın bireyselleşme vurgu yapan sosyal düşüncesi içinde, bireysel temelli olduğu düşünülen kavramlara toplumbilimsel açıklamalar getirilebileceği fikriyle seçilmiş bir odak noktadır. "Acısını çekmekte olduğumuz ortak hastalık" (2002: 18) olarak ifade ettiği intihar olgusunu, sosyolojiyi bağımsız bir disiplin olarak kurmak amacıyla seçer. Durkheim, bireyin kendisini aşan bir tinsel gerçekliğin egemenliği içinde bulunduğunu ve bu kitapta bu izlenimi edinmemenin güç olduğunu ifade eder. İntiharın toplumsal nedenli olduğunun kanıtını, intiharın "toplumsal yaşam hızı" ile orantılı olarak ilerlemesiyle açıklar. Ona göre her toplumun kendisine özgü bir intihar oranı vardır. Evlenme, boşanma, aile, dinsel topluluk, ordu gibi toplumsal kurumların, bireyin davranışlarında etki yarattığını vurgular. (a.e.: 19) Durkheim, intiharın genel bir tanımlamasını⁸ yaptıktan sonra ve temel nedenlerine değinmeden önce, intiharın nedenleri olarak gösterilen toplumdışı etkenleri istatistiklerle ve mantıksal bir uslamayla çürütmeye girişir. Bundan sonra bireysel intiharların nedenleri arasındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya çıkararak, nedenlerin bir sınıflandırmasıyla intiharın toplumsal türlerini belirler. Bunlar, bencil intihar, elcil intihar ve kuralsızlık intiharlarıdır.⁹ Bireyin intiharını toplumun bütünleşmişlik düzeyiyle birlikte düşünen Durkheim, toplum içindeki aşırılıkların tedavi edilmesi gerektiği düşüncesindedir. Durkheim'in bu toplumsal hastalığa karşı önerisi,

⁸ Durkheim'a göre: "Ölen kişi tarafından ölümlerle sonuçlanacağı bilinerek yapılan olumlu ya da olumsuz bir edimin doğrudan ya da dolaylı sonucu olan her ölüm olayına intihar denir. İntihar girişimi ise, bu biçimde tanımlanan, ama ölüm sonucu doğmadan durdurulan edime denir." (2002: 25)

⁹ Durkheim'a göre, bencil intihar aşırı bireycilikten kaynaklanırken, elcil intihar, toplumla aşırı bütünleşmenin bir sonucudur. Kuralsızlık intiharları ise, insanların etkinliklerindeki düzenin bozulmasından kaynaklanır. (2002: 153-320)

insanları meslek yaşamlarına daha fazla adapte etmektir. Böylelikle bireyler, manevi yalnızlıktan kurtulacak ve ortaklaşa hareket etmeyi öğrenecektir. (a.e.: 459)

Durkheim'ın ardından intihara açıklamalar getiren sosyologlar, çalışmalarını Durkheim'ın "İntihar" çalışmasından hareketle yürütmüşlerdir. Zaman zaman bu çalışmaya eleştiriler getirseler de, Durkheim'ın izlediği yöntem ve özellikle onun bütünleşme teorisinden hareketle bir yol izlemişlerdir.

Durkheimcı sosyolog Maurice Halbwachs, öncelikle Durkheim'ın intihar tanımını daraltır. İntiharın sosyolojik açıklamasında, bireyin davranışına özgür bir istencin gerekliliği anlamında niyet boyutunu ekler. Ayrıca, intihar analizini yaparken temel amacı, kentsel ve kırsal yaşam tarzlarının sosyolojik anlamdaki farklılıklarını göstermektir. (Douglas 1967: 126-129) Yine Durkheim'ın takipçilerinden Henry ve Short ise, 'İntihar ve Cinayet' adlı çalışmalarında intiharların aslında bir cinayet olduğu varsayımıyla farklı bir açıklama tarzında bulunurlar. İntiharın toplumbilimsel boyutunu, psikodinamik bir görüşle tamamlayan Henry ve Short'un temel hipotezi engellenme-saldırganlık hipotezidir. Bu görüşe göre, saldırganlık, engellenme ile oluşan bir davranış biçimidir ve engellenmeye sebep olan kişiye yönelir. Dıştan gelen engellemeler yoğun olursa, birey başkalarına yönelttiği saldırganlık davranışını meşrulaştıracak ve cinayet işleyecektir. Ancak dış engeller zayıf olduğunda, bireyin saldırganlık davranışı kendisine yönelecek ve bunun sonucu intihar olacaktır. (Eskin 2003: 128, 129)

Sonuç

Batı düşünce tarihi izlendiğinde intiharın, toplumlar değiştikçe farklı algısal boyutlarda değerlendirildiği görülmüştür. Antik felsefe'de filozoflar, intiharı teorik ve tinsel bir düzlemde bir anlam içine yerleştirmişlerdir. Bir kısım filozof, tanrısal hediyeye ve sosyal sorumluluğa bir hakaret olduğu gerekçesi ile intiharı redderken, diğerleri, intiharın bir özgürleşme biçimi olduğunu savunmuştur. İntiharı reddeden filozoflar, intiharı yasaklarken ve hatta bir takım cezalar önerirken dahi, keskin yargılamalar içinde değildir ya da intihar daha büyük bir sorun adına problematize edilmez. İntihar, başlı başına bir problemdir ve düşünsel temellerle anlamlandırılmaya çalışılır. Ortaçağ'a gelindiğinde ise, Hristiyanlığın doğuşu ile birlikte intihar, dinsel temellerde değerlendirilmeye başlanır. Kilisenin güçlenmesiyle birlikte ise, yaşamak ya da ölmek bir seçim olmaktan çıkar. İntihar, artık sadece Tanrısal istence karşı gelmek değil, aynı zamanda Tanrı ve birey arasında aracı rolü üstlenen kilisenin görevlerini gasp etmektir. İntihar, St. Augustinus ve Aquinalı Thomas tarafından dinsel gerekçelerle yasaklansa da, yasakların temel amacı, kilise doktrininin güçlenmesini sağlamaktır. Bu sebeple Tanrı'nın buyruğu, dinin hükmü ve kilisenin kuralları gereği intihar yargılamaya tabi tutulur. Ortaçağın sonlarında gerçekleşen siyasi, toplumsal ve kültürel değişimler sonucu, 'din' sorgulanmaya başlanırken 'akıl' hükümlerini elde eder. Rönesans ve sonrası, antikitenin ışığında ve aklın hükümlerinde herşey yeniden bir anlama sokulur ve kavramsallaştırılır. Bu dönem, geçmişin bir değerlendirmesidir. İntihar artık savunulan, reddedilen ya da yargılanan bir eylem değildir. İntihar, geçmişin eleştirilerinden ulaşılan bir değerlendirme, bir kavramsallaştırma değildir. Modern bilimsel yaklaşımlarda ise, intihar yorumlanmaktan ziyade açıklanmaya başlanır. İntihar, çıkarısız ve aracısız bir şekilde anlamlandırılmaz. Bireysel ya da toplumsal anlamlarda daha büyük bir problemin anlatıcısıdır intihar. Bununla birlikte, ahlaki bir kopuş içinde-

dir. Çünkü, intiharın teorik dille ifade edilişi zayıflar ve intihar, bireysel ve toplumsal verilerin biraraya getirildiği istatistiksel bir çalışma düzeneğinin parçası haline gelir. Bilimsel yönelimli bu çalışmalarda, bireysel ve toplumsal anlamlarda bir problem olarak belirlenen intiharın nedenlerini araştırmak, karşılaştırmak, bilmek, önlemek ve hatta tedavi etmek gereklidir. Bu çalışmaların temel gayesi, intiharı anlamak değil fakat, bireyi ya da toplumu anlamaktır.

Sonuç olarak, intihar, farklı toplumsal eğilimlerde farklı algılamalarla değerlendirilmiştir. Buradan yola çıkarak denilebilir ki, tarihsel süreçte toplumlar değiştikçe, kavramların ve olguların, algısal bir farklılıkla, değerlendirilme biçimleri de değişmiştir.

KAYNAKÇA

- ALVAREZ, A. (2007) *İntihar Kan Dökücü Tanrı*, Çev. Zuhâl Çil Sarıkaya, 4. Baskı, Öteki Yayınevi, İstanbul.
- ARİSTOTELES (2005) *Nikomakhos'a Etik*, Çev. Saffet Babür, Kebikeç Yayınları, Ankara.
- ARKUN, Nezahat (1978) *İntiharın Psikodinamikleri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- CAVAN, Ruth Shonle (1965) *Suicide*, Russell&Russell, New York.
- CİCERO (2004) *Ölüme Övgü*, Çev. Cânâ Aksoy, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- DONNE, John (1930) *Biathanatos*, The Facsimile Text Society, New York.
- DOUGLAS, Jack D. (1967) *The Social Meanings of Suicide*, Princeton University Press, New Jersey.
- DUBLIN, Louis I. (1963) *Suicide*, The Ronald Press Company, New York.
- DURKHEIM, Emile (2002) *İntihar*, Çev. Özer Ozankaya, Cem Yayınevi, İstanbul.
- EPIKUROSO (2000) "*Menoikos'a Mektup*", Çev. Sinan Özbek, Felsefelogos, Yıl: 3, Sayı: 12 (Ekim, 2000), s. 63-66.
- ESKİN, Mehmet (2003) *İntihar*, Çizgi Tıp Yayınevi, Ankara.
- GÖKBERK, Macit (2005) *Felsefe Tarihi*, 16. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- HUME, David (1992) *Essays on Suicide and the Immortality of the Soul*, Thoemmes Press, Bristol.
- İNCEOĞLU, Sibel (1999) *Ölme Hakkı*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- KANT, Immanuel (2002) *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi*, Çev. İoanna Kuçuradi, 3. Baskı, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara.
- MINOIS, Georges (2001) *History of Suicide*, translated by Lydia G. Cochrane, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London.
- ÖZEN, İrfan (1997) *İntihar*, Ozan Yayıncılık, İstanbul.
- PLATON (2007) *Yasalar*, Çev. Candan Şentuna-Saffet Babür, 3. Baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- PLATON (2001) *Phaidon*, Çev. Hamdi Ragıp Atademir-Kemal Yetkin, Sosyal Yayınlar, İstanbul.
- RUSHING, William A. (1968) "*Individual Behaviour and Suicide*", Ed. Jack P. Gibbs, Suicide, Harper&Row Publishers, New York.
- SENECA (1992) *Ahlâki Mektuplar*, Çev. Türkan Uzel, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- VOLANT, Eric (2005) *İntiharlar Sözlüğü*, Çev. Turhan Ilgaz, Sel Yayıncılık.

